

Євген Перегуда

КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ІНСТИТУЦІЙНИХ РЕФОРМ:
СТРАТЕГІЯ, ПРИНЦИПИ, НАПРЯМИ

Національна консолідація вимірюється не лише етнокультурними параметрами. Вона охоплює економічну та інші сфери суспільства. Інституційні реформи – важлива складова заходів з забезпечення

консолідації. Стратегією інституційного будівництва є забезпечення відкритості суспільства, стимулювання його самоорганізації на усіх рівнях управління. Важливими напрямками реформ є децентралізація, виборча система, розвиток підприємництва, енергоефективність тощо. Реформування ідеологічної сфери має бути спрямоване на досягнення більшої публічності та демократичності політики національної пам'яті.

Ключові слова: консолідація, інституції, реформи, енергетичний баланс, стратегія, відкритість суспільства, самоорганізація, децентралізація, мажоритарна виборча система, політика національної пам'яті, енергоефективність.

Yevgen Pereguda. Consolidation potential of institutional reforms : strategies, principles, directions. *National consolidation is measured not only by ethno-cultural settings. It covers economics and other spheres of society. Institutional reforms are the important measures to ensure the consolidation. Institution building strategy is to ensure the open society, to stimulate its self-organization at all levels of governance. Important areas of reforms are decentralization, electoral system, business development, energy efficiency, etc. Reforming of the ideological sphere should be aimed at achieving more open and democratic politics of national memory.*

Key words : *consolidation, institutions, reforms, energy balance, strategy, open society, self-organization, decentralization, majoritarian electoral system, politics of national memory, energy efficiency.*

Актуальність теми впливає з нинішнього стану України, якому властиві широкий постреволюційний плюралізм політичних акторів та спроби монополізації символічної політики окремими з них при дефіциті механізмів суспільної комунікації. Дестабілізують ситуацію й дії зовнішньополітичних акторів. Такий стан зумовлює неефективність механізмів суспільного управління, які були звичними у попередні роки. Подальше існування системи державного управління в режимі прихованого консенсусу еліт та ігнорування інтересів широких верств суспільства має обмежений часовий ресурс, враховуючи гостроту суперечностей між політичними елітами, дефіцит легітимності та інших ресурсів влади. Усе це зумовило необхідність реформ, які б закріпили досягнення

Революції Гідності. Метою цієї розвідки є спроба вироблення загальних підходів до розробки та реалізації інституційних реформ у контексті забезпечення консолідації суспільства, визначення стратегічних принципів інституційного будівництва, основних його напрямів.

Поняття консолідації суспільства інтенсивно розроблялося в останні десятиліття ХХ ст. та у ХХІ ст. у рамках дослідження демократичних перетворень у колишніх авторитарних, зокрема, посткомуністичних, державах. Консолідацію розглядали, по суті, як кінцевий пункт перетворень. Так, Л. Даймонд вважав, що вона є «процесом досягнення такої широкої та глибокої легітимізації, за якої усі політичні актори – на рівні як еліт, так і мас – вірять, що демократичний режим є кращим для їхнього суспільства, ніж будь-яка інша реалістична альтернатива, яку вони можуть уявити» [3]. Дещо ширше підходив до проблеми Ф. Шміттер, який визначав сутність консолідації суспільства як вибір, що веде до формування набору правил політичної гри, які, в кращому разі, є результатом домовленостей на підставі взаємної згоди [4]. У політології сукупність норм, правил і шаблонів поведінки, які визначають дії індивідів, називають інституціями [11, с. 21–22]. Отже, провідні закордонні вчені пов'язували консолідацію суспільства в процесі перетворень зі зміцненням довіри до демократичних інституцій, фактично ототожнювали консолідацію та інституціоналізацію. Інституції в їх працях є як наслідками, так і майданчиками взаємодії громадян та соціальних груп між собою, а також із органами державної влади, створюють канали зворотного зв'язку. Отже, суть консолідаційного потенціалу суспільно-політичних інституцій у теоретичному контексті полягає в тому, що вони, по-перше, формують норми та правила, обов'язкові для усіх суспільно-політичних акторів, по-друге, здатні сприймати імпульси соціальних груп, доносити ці імпульси до управляючої підсистеми соціальної системи, яка, в свою чергу, приймає рішення, зокрема, щодо вектора руху системи, які ці імпульси враховують та узгоджують між собою.

Але не будь-які суспільно-політичні інституції ведуть до консолідації суспільства. Це пов'язане, зокрема, з тим, що, структуруючи політичні, економічні та соціальні взаємодії, інституції обмежують дії індивідів та соціальних груп [12, с. 97 ; 13].

Стимулюючи політичне представництво, взаємодію соціальних груп між собою та з владою, вони передбачають агрегацію інтересів індивідів та соціальних груп, оскільки влада не має справи з одиничними інтересами. Таким чином, інституції певною мірою обмежують рівень демократичності суспільно-політичного процесу, політичного представництва. Міра та характер цих обмежень визначаються, з одного боку, об'єктивними чинниками, а саме – соціальною диференціацією суспільства, домінуючими у ньому політичними орієнтаціями тощо, з іншого – взаємодією політичних еліт. Ці обмеження завжди будуть більше на користь тих груп, які мають більший політичний вплив, більше наближені до владних ресурсів. Тому встановлення цих обмежень може викликати суспільно-політичні суперечності, а відтак загрожувати процесу консолідації суспільства.

Отже, здатність суспільно-політичних інституцій сприяти суспільній консолідації є лише потенційною. Особливо гостро проблема задіяння цього потенціалу стоїть перед тими поставторитарними країнами, які відзначаються широким етносоціальним плюралізмом. У них, як правило, виникають гострі суперечності між етнокультурними та іншими механізмами консолідації, спокуси використати інституції в інтересах домінуючих груп суспільства. Так, в Україні більшість дослідників вважала, що значний консолідаційний потенціал має концепт політичної нації, але це не заважало багатьом з них розуміти національну консолідацію переважно в річищі етнокультурних конструктів (мова, історія тощо). Відповідні настрої домінують і нині як у політикумі та суспільстві в цілому, так і науковому середовищі.

Водночас, в останні кілька років у наукових дослідженнях з'явилися й нові акценти. Так, М. Розумний, визнаючи, що політика національної ідентичності реалізується переважно в ідеологічній та гуманітарній сферах, все ж звертає увагу на те, що вона є водночас складовою соціально-економічної та інших видів політики [9, с. 4]. Подальший прорив щодо вивчення економічних, соціальних аспектів національної консолідації відбувся під впливом суспільно-політичних подій 2014–2016 рр., зокрема, відторгнення Росією Криму та кривавої війни на Сході України. Прикладом такого прориву є праця колективу провідних учених України під проводом Е. Лібанової щодо інтеграції

українського суспільства в сучасних умовах [8]. У цій праці серед сфер життєдіяльності суспільства, зміни в яких мають бути спрямовані на його інтеграцію, названі економіка, фінанси тощо. Це не означало, що автори під час моделювання національної консолідації ігнорували етнокультурну сферу, але вони нею не обмежувались.

Але у вказаних та інших дослідженнях залишаються й певні суперечності або лакуни. Так, у монографії під проводом Е. Лібанової пропонується будувати в Україні громадянську націю, водночас, не вказується, що концепт громадянської нації має різні моделі. Зокрема, французька нація будується на асиміляційних, уніфікаційних принципах, передбачає ізоляцію етнокультурних особливостей національних меншин. Натомість, бельгійська, а особливо швейцарська модель ґрунтуються зовсім на інших засадах, передбачає задоволення етнокультурних потреб максимально можливого кола етнічних груп, орієнтована на реалізацію консолідаційного потенціалу інституцій через механізм децентралізації управління. Виникає проблема, яку з цих моделей варто застосовувати в Україні або в чому має полягати власна українська модель. Ще одна суперечність стосується ідеологічних засад національної консолідації. Якщо П. Гай-Нижник вважає за необхідне взяти в Україні за основу державного будівництва політичну ідеологію консерватизму, то О. Рудакевич віддає перевагу ідеям соціального лібералізму [10].

Підсумовуючи вищесказане, важливим для нас має стати висновок, згідно з яким консолідація суспільства в умовах етнокультурного плюралізму не обмежується лише символічними конструктами, а передбачає ефективну соціальну взаємодію й в інших сферах, зокрема, економічну інтеграцію суспільства.

Намагаючись теоретично обґрунтувати, якими в контексті необхідності консолідації українського суспільства мають бути інституційні реформи, ми звернулися ще до деяких підходів. Зокрема, ми спробували інтегрувати ті підходи, які розроблялися в річищі синергетики, а також ідею К. Поппера щодо поділу суспільств на відкриті та закриті [7]. Останню класифікацію слід визнати дещо умовною. Хоча сама ідея виокремлення ідеальних типів відкритих та закритих суспільств є плідною, у реальному житті не існує абсолютно

відкритих або абсолютно закритих соціальних систем. У так званих відкритих суспільствах також існують табу, які індивіди не наважуються обходити та за порушення яких призначені покарання. З іншого боку, так звані закриті суспільства теж знаходяться в процесі взаємодії з навколишнім середовищем – іншими суспільствами, державами тощо. Отже, існують різні ступені відкритості та закритості суспільств.

Цінність вказаних підходів при вивченні консолідаційного потенціалу інституційних реформ полягає у тому, що вони дають змогу встановити вимоги до якості інституцій у контексті реалізації цього потенціалу. Зокрема, межу між відносно закритими та відносно відкритими суспільствами можна визначити якраз виходячи з синергетичних підходів, зокрема, за критерієм енергетичного балансу системи. При цьому під енергією ми розуміємо не стільки електричну або теплову енергію, скільки, використовуючи влучний вислів Г. Зеленько, «життєві сили» системи, які включають як речові ресурси, так й інформацію, ідеї, довіру, психологічні ресурси тощо, тобто все те, що здатне рухати індивідами, соціальними групами, що сприяє розвитку суспільства. Джерелом поповнення енергетичного потенціалу системи, а отже, її розвитку, є як взаємодія її складових, так й приплив енергії з оточуючого середовища. Система не лише сприймає енергію ззовні, а й віддає її в оточуюче середовище. Складається певний енергобаланс між припливом та скиданням енергії.

Проблема відносно закритих суспільств полягає не лише у тому, що вони внаслідок дефіциту зовнішнього надходження енергії не отримують стимулів для розвитку [6, с. 542], а й у тому, що природний відтік енергії з такої системи перевищує її надходження ззовні, внаслідок чого система деградує, знижується її адаптаційний потенціал, реалізація якого, за Т. Парсонсом, є ключовою функцією системи. Але загрози існують й для відносно відкритих суспільств. На певному етапі їх розвитку приплив енергії до них може дійти таких масштабів, що система не буде здатна її переробити на засадах самоорганізації. Наслідком стає дестабілізація системи, зростання внутрішніх суперечностей. Система прагне подолати нестабільність, викликану надмірним припливом енергії, шляхом зростання її відтоків до того моменту,

коли енергетичний баланс відновиться. Проте, як уже зазначалось, скидання надмірної енергії призводить до зниження функціональної спроможності системи аж до її розпаду.

Саме з цією загрозою, на нашу думку, зіштовхнулася в останні роки Україна. Євромайдан, Революція Гідності стали наслідками не лише внутрішніх суперечностей між соціальними групами, регіональними спільнотами тощо, які тривалий час гасилися існуючими суспільними інституціями. Але на певний момент це стало неможливим внаслідок зростання конфліктності міжнародних відносин та різкого збільшення припливу конфліктної енергії ззовні, який стимулював загострення внутрішніх суперечностей. У самій Україні не знайшлося міцних структур (інституцій), які були б здатні протистояти негативним зовнішнім впливам, виробляти механізми абсорбування надлишку (конфліктної) енергії та спрямування її у позитивну для суспільства динаміку. Це призвело не лише до революційних подій та зміни політичної влади. Насильницьке відторгнення Криму та сепаратизм на Донбасі стали тим вищевказаним різким зростанням відтоку енергії, яке теоретично мало врівноважити енергобаланс та «заспокоїти» систему. Та й антитерористична операція стала об'єктом скидання енергії громадянського суспільства, збудженого в ході революційних подій.

Але, як свідчать події, цей відтік виявився недостатнім для відновлення енергобалансу системи. Наприклад, відокремлення регіонів, найбільша частка населення яких виступала проти прискорення зближення України з Заходом, хоча й призвело до зростання частки прихильників вступу України до Євросоюзу та НАТО серед громадян України, але, за даними соціологічних опитувань, ця частка не сягнула критичної межі, яка б зробила таку політичну настанову суспільства незворотною. Те саме стосується й якості вітчизняного політикуму. Хоча внаслідок відторгнення Криму та частини східних областей ідеологічно політикум, здавалося б, став більш однорідним, а радикальна опозиція – менш впливовою, тим не менше суперечності в колі промайданівських сил за своєю гостротою нині не поступаються протистоянню між владою та опозицією, яке існувало до листопада 2013 р.

Таким чином, Україна і далі перебуває у турбулентному стані, коли обсяг накопиченої соціальної енергії перевищує можливості її «опрацювання», що робить вірогідною загрозу подальшого зростання

енерговідтоків, а отже, загроза подальшої територіальної дезінтеграції країни залишається високою. Реалізація цього песимістичного сценарію залишається можливою практично за усім периметром державного кордону, за невеликим винятком на межі з Білоруссю. Звичайно, цей сценарій можливий за активного втручання зовнішньополітичних акторів, проте передумовою його є саме турбулентний стан політичної системи самої України.

Але зростання енерговідтоку не обов'язково матиме регіональний вимір. Це може відбуватися, зокрема, у вигляді депопуляції. За даними одного з останніх опитувань, установку на виїзд за кордон демонструють понад третини громадян України, а в середовищі осіб молодого віку – до двох третин. Цим користуються певні держави, які спрямовують зусилля на те, щоб розв'язати внутрішні проблеми дефіциту робочої сили, насамперед висококваліфікованої, але не лише її, за рахунок українських ресурсів [2]. Звичайно, не усі дві третини молодих людей виїдуть з України, але наявність такої настанови симптоматична.

Крім того, відтік з системи може відбуватися й шляхом «внутрішньої еміграції», тобто відчуження громадян від держави, а отже, шляхом подальшого розпаду соціальних структур, що призводитиме до спрощення системи та виникнення вузлів, які не контролюватимуться управлінською підсистемою.

Вищесказане дає змогу зробити висновки щодо стратегічних напрямів необхідних інституційних реформ в Україні. Спробуємо оцінити можливі в існуючих умовах стратегії подолання дестабілізації. Виходячи з попередніх абзаців, однією з можливих стратегій є скидання з системи надлишку соціальної енергії, але, як свідчать події останніх років, ця стратегія не призводить до «заспокоєння» системи та не припиняє її розпад. Ще одна теоретично можлива стратегія полягає у перетворенні суспільства на закриту систему, що призведе до обмеження припливу ззовні енергії, яка її дестабілізує, а відтак й зменшення енергетичних відтоків. Але в Україні ця стратегія не здатна досягти своїх цілей, оскільки в ній накопичено стільки енергії, що вона може розірвати систему навіть за умови перекривання каналів її зовнішнього надходження. Більше того, закритість зменшить інноваційний потенціал системи, а відтак і можливості абсорбування енергії, й система все одно буде змушена

скидати її надлишок. Отже, обидві вищевказані стратегії неефективні в умовах України та не призведуть до консолідації суспільства.

Нарешті, ще одна можлива стратегія передбачає збереження відкритості суспільства і водночас розбудову інституцій як майданчиків взаємодії соціальних груп. Але, оскільки, як уже говорилося вище, інституції мають певні межі опрацювання цінностей та інтересів соціальних груп, важливим засобом спрямування накопиченої соціальної енергії у річище розбудови суспільства має стати сприяння суспільному самоврядуванню. Йдеться не лише про місцеве та регіональне самоврядування, хоча про нього також, а й про самоорганізацію суспільства на усіх рівнях та в усіх сферах його життєдіяльності.

Тобто, механізми функціонування суспільно-політичних інституцій в Україні мають бути достатньо децентралізовані, щоб забезпечити якомога повніше представництво соціальних груп. Звичайно, існує небезпека, що надмірний ступінь децентралізації створюватиме загрози для збереження єдності системи. Тому слід чітко визначити, інституції в яких сферах мають залишитися під національним контролем, а які мають відчувати дію механізмів децентралізації.

Ми не можемо в межах однієї статті проаналізувати доцільні заходи з інституційної розбудови українського суспільства в усіх сферах життя суспільства та за усіма напрямками, але деякі міркування варто висловити.

По-перше, враховуючи вищесказане, важливим напрямом інституційних реформ є децентралізація, сприяння суспільному самоврядуванню. У 2015 році основна увага була сконцентрована на радикальній адміністративній децентралізації та її закріпленні у Конституції. Враховуючи суспільно-політичні дискусії останніх років та існуючі ризики децентралізації для збереження цілісності країни, на нашу думку, до питання про адміністративну децентралізацію треба підходити максимально зважено і не поспішаючи. Натомість, варто сконцентруватися на секторальній децентралізації, тобто децентралізації в окремих секторах суспільного управління, зокрема, й адміністративного (наприклад, об'єднання територіальних громад, управління сферою соціального

забезпечення, шкільною справою, культурним розвитком, сферою енергозбереження тощо). В разі успішної реалізації реформи у цих сферах відкоригуються уявлення про необхідну адміністративну децентралізацію та в яких формах вона мусить бути закріплена в Основному законі.

По-друге, в політичній сфері ми також вважаємо особливо важливою реформу такого інституту, як виборча система (особливо виборів до місцевих рад), яка, на нашу думку, повинна компенсувати вказані у попередньому абзаці структурні обмеження адміністративної децентралізації. Тобто, нова виборча система мусить забезпечити широку демократизацію та, використовуючи формулу П. Панова, політичну децентралізацію. За збереження певний час існуючої вертикалі виконавчої влади, тобто адміністративної централізації, політична децентралізація цілком можлива та, на нашу думку, доцільна, оскільки вона буде тиснути на адміністративну вертикаль, нівелюючи небезпеки функціонування останньої, та з часом зможе вибивати поступки щодо адміністративної децентралізації. Ми вважаємо, що найкращим чином це забезпечить повернення (в першу чергу на локальному та регіональному рівнях) мажоритарної системи або впровадження змішаної зв'язаної системи.

По-третє, враховуючи висновки про те, що консолідації суспільства, формуванню національної ідентичності сприяють, зокрема, інституції економічної та інших видів політики, ми погоджуємося з положеннями вищевказаної монографії під проводом Е. Лібанової, що на інтеграцію суспільства мають бути спрямовані інституційні зміни моделі економічного розвитку на основі стимулювання підприємницької активності, дерегуляції, спрощення дозвільної та ліцензійної системи, захисту прав інвесторів [8, с. 294–303]. Водночас, до пропозицій авторів про реформування фіскальної політики, сфери управління державними фінансами слід підходити обережно. В існуючих умовах війни та з урахуванням можливості її розширення найближчими роками можливості фінансово-бюджетної децентралізації обмежені. Тому будь-яке фінансове сприяння з боку держави (фіскальні пільги, бюджетні асигнування тощо) має бути спрямоване на відносно вузьке коло пріоритетних сфер суспільного розвитку. Такі сфери мають сприяти

інноваційному оновленню української економіки та не включати сировинні галузі та галузі з низькою доданою вартістю. Якраз надання фінансового сприяння останнім має бути децентралізоване.

Навпаки, однією з важливих сфер прикладання фінансових зусиль держави, на нашу думку, має бути політика енергоефективності. Сама етимологія цього терміна означає акцент не на кількісних параметрах (енергозбереження – лише одна зі складових енергоефективності), а на якісному ефективному застосуванні ресурсів. Енергоефективність – сфера соціальної взаємодії, пов'язана з інтересами різних соціальних груп. Вирішення проблеми енергоефективності передбачає не лише технічні рішення, а й розбудову суспільних інституцій, які сприяють цьому. Свідченням цього є й практика надання «теплих кредитів». Вона свідчить, що в той час, як фізичні особи вибирають квоту кредитів навіть з перевищенням асигнованих коштів, залучення кредитів юридичними особами – організаціями співвласників багатоквартирних будинків, керуючими компаніями – відстає від графіків програм [5]. Пов'язане це насамперед з низьким рівнем самоорганізації у житловому секторі. Завданням влади є як ухвалення програм, які б давали сигнал суспільству про політичний курс, стимулювання створення громадського суб'єкта, здатного інвестувати у цю сферу, так і надання відповідних технологій громадянам та їх об'єднанням.

По-четверте, незважаючи на те, що, як вище говорилося, символічними конструктами національна консолідація не обмежується, ми не можемо обійти деякі інституції ідеологічної сфери розвитку суспільства, реформи в якій назріли також. Торкаючись питання про необхідні реформи в Україні з метою реінтеграції частини території Донецької та Луганської областей, Р. Бортник твердить, що «ліберальна та демократична Україна дуже швидко інтегрує Донбас. Вона його проковтне та навіть не помітить» [1]. Погоджуємося з думкою щодо вагомості ролі ліберально-демократичних цінностей при забезпеченні національної консолідації, більше того, ми вважаємо, що єдина Україна може існувати лише як ліберально-демократичне утворення, інакше вона не має перспектив. І все ж складність українського суспільства, його фрагментованість, різний історичний досвід регіонів змушують більш гнучко підходити до питання про ідеологічні принципи консолідації суспільства. Так, якщо в деяких регіонах доцільна саме

ліберальна політика, то в інших більш працездатними можуть виявитися її консервативні або соціальні моделі. Все це змушує розставити акценти не лише на ідеологічних принципах консолідації, а й на її організаційних механізмах.

Найбільш яскравою нині інституцією у сфері ідеологічного розвитку суспільства є політика національної пам'яті. Національна пам'ять – невід'ємний елемент консолідації суспільства. Але якою має бути її якість, не так очевидно, як це впливає з дій Інституту національної пам'яті. Виходячи з попереднього абзацу, ця політика, крім загальнонаціонального компонента, повинна мати регіональну складову, а національна пам'ять – формуватися шляхом взаємодії локальних соціокультурних компонентів. Натомість нинішня політика національної пам'яті України в цілому представляє нав'язування цінностей певних політичних угруповань, територіально та чисельно обмежених, але таких, які мають доступ до влади, іншим соціальним, регіональним спільнотам. Її інструментом є Інститут національної пам'яті, склад та напрями діяльності якого формуються людьми, що представляють вузьке коло політичних ідеологій, віддзеркалює ідеологічні засади лише одного з регіонів.

Як і щодо інших сфер інституційних реформ, ми не ставимо за мету надати у цій статті ґрунтовну концепцію реформування політики національної пам'яті, але висловимо деякі ідеї. Слід зробити публічним процес управління цією політикою, зокрема, через заснування спостереженої ради відповідного Інституту, формувати яку доцільно з представників усіх регіонів. Наприклад, членів ради могли б делегувати обласні ради.

Ще одна пропозиція стосується реалізації політики національної пам'яті, зокрема, перейменувань населених пунктів, інших географічних об'єктів. Досягненню цілей політики сприяє не лише саме перейменування, а й його механізм, який також доцільно зробити більш публічним та представницьким. Так, рішення про перейменування могли б приймати місцеві ради. Якщо ж вони цього не роблять, а уповноважений орган – Інститут національної пам'яті – наполягає на відповідному рішенні, то його могла б ухвалювати Верховна Рада, але при цьому обов'язковим було б винесення такого рішення на місцевий референдум, й воно мало б набувати чинності за умови схвалення мешканцями населеного пункту (регіону).

Підсумовуючи, слід зазначити, що інституційні реформи мають значний потенціал з точки зору забезпечення національної консолідації, але його реалізація можлива за умови вибору відповідних стратегії й тактики, певної якості тих суспільних інституцій, які розбудовуються. За нашими висновками, інституційні реформи мають бути спрямовані на розбудову таких інституцій, які б забезпечили збереження як відкритості суспільства до інших суб'єктів міжнародної політики, так і внутрішню відкритість держави до усіх впливових соціальних груп, а також взаємодію цих груп між собою, стимулювання соціальної творчості шляхом самоорганізації суспільства, самоврядування на усіх рівнях суспільного управління. Останнє не лише не нівелює роль держави у цьому процесі, більше того, вона зберігає ключову роль з точки зору забезпечення процесів самоврядування відповідними технологіями та ресурсами, зокрема, фінансовими. Але сам процес формування та реалізації реформ має стати більш публічним та демократичним, а також не обмежуватися суто символічними конструктами. Вихід за межі останніх здатний запобігти можливим негативним наслідкам маніпулювання суспільною свідомістю.

---

1. Бортник Р. Украине нужно согласиться на автономность оккупированных территорий [Електронний ресурс] / Р. Бортник. – Режим доступу : <http://uiamp.org.ua/politolog-ukraine-nuzhno-soglasitsya-na-avtonomnost-okkupirovannyh-territoriyu>.

2. В Чехии заработала программа трудоустройства украинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.capital.ua/ru/news/76066-v-chehii-zarabotala-programma-trudoustroystva-ukraintsev>.

3. Даймонд Л. Направление демократической консолидации / Л. Даймонд // Политическое управление. – Вып. 2. – Ростов/Д., 2002.

4. Демократические переходы : круглый стол журнала «Полис» // Полис. – 1999. – № 3. – С. 30–52.

5. Компенсация по энергоэффективным кредитам в декабре 2015 г. составила 123 млн грн – Госэнергоэффективности // Интерфакс-Украина. Лента «Экономические новости». – 2016. – 14 марта.

6. Місержи С. Пригожин Ілля / С. Місержи // Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / за ред.

Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – С. 542–543.

7. Открытое общество [Электронный ресурс] // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Институт философии РАН; Национальный общественно-научный фонд; Представитель научно-редакционного совета В.С. Степин. – 2-е изд., испр. и допол. – М. : Мысль, 2010. – Режим доступа : <http://iphras.ru/elib/2220.html>.

8. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / [Е.М. Лібанова, В.П. Горбулін, С.І. Пирожков та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К. : НАН України, 2015. – 363 с.

9. Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації. Наукова доповідь / М. М. Розумний. – К.: Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 23 с.

10. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : монографія / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.

11. March J. G. Rediscovering Institutions / J. G. March, J. P. Olsen. – New York : Simon and Schuster, 1989. – 227 p.

12. North D. C. Institutions / D. C. North // The Journal of Economic Perspectives. – Vol. 5. – № 1. – P. 97–112.

13. Schedler A. Under- and overinstitutionalization: Some ideal typical propositions concerning new and old party systems / A. Schedler. – Notre Dame : Helen Kellogg Institute for International Studies, 1995. – 25 p.